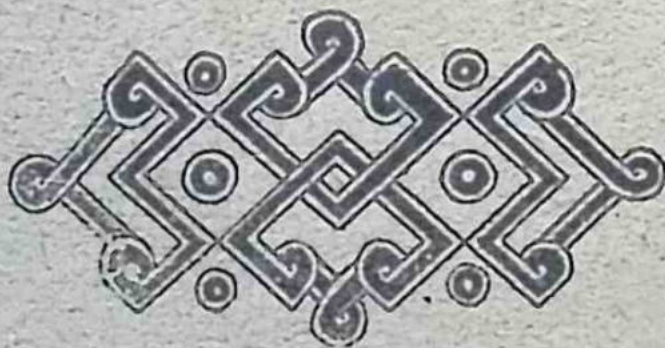


МІЖНАРОДНЯ  
БІБЛІОТЕКА

..... Ч. 14. ....  
.....

Д-р ІВАН ФРАНКО.

Темне царство.



ЛЬВІВ 1914.

Загальна Друкарня, ул. Пекарська 32.

Ціна 40 с.

MS. 69053  
14

ІВАН ФРАНКО.

# Темне царство.

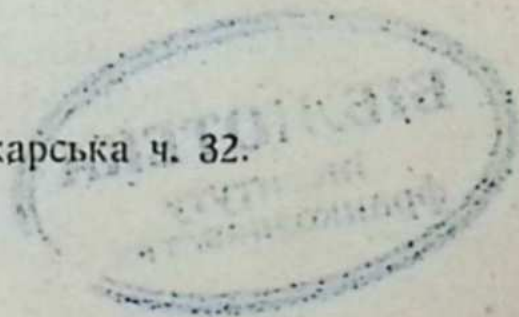
Студія  
з приводу Шевченкових поем  
„Сон“ і „Кавказ“.

Видана для вшанованя сотих роковин уродин  
Тараса Шевченка.



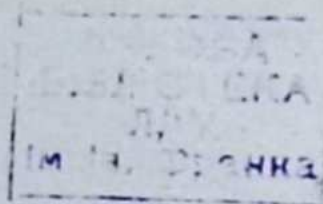
ЛЬВІВ 1914.

Загальна Друкарня, ул. Пекарська ч. 32.





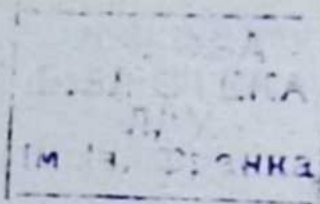
# ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ



Кабінет франкознавства  
ІДУ ім. Ів. Франка  
Шв. № 4056

372166





Кабинет франкознавства  
ІНДУ ім. Ів. Франка  
Шв. № 4036

332166



## ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Отся студія була написана в осени 1881 р. в моїм ріднім селі Нагуєвичах як друга часть »Причинків до оцінення поезій Тараса Шевченка«, яких перша часть була присвячена розборови поеми »Гайдамаки«. Обі части були друковані в часописі »Сьвіт, ілюстрована літературно-політично-наукова часопись«, видаванім у Львові в р. 1881, чч. 8—9 ст. 168—161, ч. 10, ст. 171—2, ч. 11—12, ст. 195—199 і ч. 13, ст. 221—4. Тільки другу з тих студій уважаю потрібним передрукувати тепер як річ на мою думку досить заокруглену та непередавану, і випускаю її в світ для вшанованя памяти великого українського поета в день сотих роковин його народин. Непередавною вважаю свою студію тому, що »темне царство« змальоване в ній у своїй сути не змінило ся й доси не вважаючи на не-многі світлійші роки, і як раз тепер іще раз виявило свою силу та снагу заборонною врочистого святкованя памяти великого українського поета в головнім місті України.

Передруковуючи сю студію по 33 роках, я поробив у текстї деякі, не дуже значні язикові, стилістичні та річеві правки та подавав нотки. В основі вона лишила ся незміненою.

Писано дня 23 лютого 1914.

## Темне царство.

І небо невмите і заспані хвилі,  
І понад берегом геть-геть  
Неначе п'яний очерет  
Без вітру гнеть ся... Боже милий!  
Чи довго буде ще міні  
В оцій незамкнутій тюрмі,  
Понад оцім нікчемним морем  
Нудити світом?... Не говорить,  
Мовчить і гнетьця мов жива  
В степу пожовкля трава,  
Не хоче правдоньки сказати, —  
А більше ні в кого спитати.

*Т. Шевченко.*

### I.

Початок сорокових років був дуже важною добою для поетичної творчості Шевченка, добою великого перелому в його думках. Уже в розборі «Гайдамаків» я старався зазначити той перелом, що хоч некорисно вплинув на цілість і стійність тої поеми, за те був безмірно важний як для поета самого особисто, так і для стійності його пізніших творів.

Аби докладно зважити, який се був перелом, треба нагадати, що Шевченко жив

тоді в Петербурзі, обертав ся серед високо освічених кружків, свобідний і люблений своїми земляками та чужими. Треба нагадати, яка то пора була в російській літературі в початку сорокових років, і які думки носили ся тоді в головах передових російських людей і висловляли ся в передовій російській печаті. Три великі російські письменники, Пушкін, Грібоєдов і Лермонтов, усі передчасно посходили вже в могилу, але твори їх, особливо ті, що могли вважати ся остатнім словом кожного з них, («Горе отъ ума» Грібоєдова, «Евгеній Онѣгинъ» Пушкіна, «Герой нашего времени» Лермонтова) жили серед читаючої громади й робили великий вплив на думки та переконання, тим більше, що сміле, горяче слово Белінського додавало їм ясности й ширини. Четвертий великий поет і геніяльний письменник російський Гоголь саме тоді стояв у найкрасшім розцвіті своєї поетичної творчости, писав або задумував писати тоді свої найкрасші твори «Ревизоръ» і «Мертвыя души». І сам Белінський у невтомимій роботі над розвитком своїх думок починає покидати становище естетичної критики, починає добачати ціль усеї культурної праці людськоти в тім, аби ущасливити всіх людей, дати всім можливість всестороннього розвитку всіх вроджених сил,

а спеціально ціль штуки в тім, аби показувати правдиво дійсність із її хибами та задатками ліпшої будущини, будити в людий охоту до поправи тих хиб і віру в можливість поправи. До довершення того переходу в Белінським, ба й до зміни поглядів усеї інтелігентної російської громади чимало причинили ся й вільнодумні та радикальні діячі-письменники Герцен і Бакунін, що за границею, в Німеччині та Франції пильно слідили за духовим розвитком рідного краю і вдержували живі зносини з передовими людьми в Росії. Тай у загалі в цілій західній Європі йшов тоді великий поступовий рух. Французька романтична школа від радикалізму чисто естетичного переходила до радикалізму політичного (Віктор Гіго) та релігійного (Ляменне); побіч романтиків, хоч і під їх впливом, повставали нові напрями. Жорж Занд уже розпочала горячим словом проповідь рівности та свободи жіноцтва; вона-ж і много читаний Ежен Сі (Eugene Sue) були найвиднійшими представниками Сен-Сімонізму в французькій літературі. А рівночасно вже Бальзак, і ще перед ним, Стендаль, клали підвалини нової, реалістичної школи. Такий самий поворот до реалізму та до порушування суспільних питань у літературі dokonували в Англії Діккенс (Різдвяні по-

вістки) і Теккерей, у Німеччині Ауербах (Dorfgeschichten), не згадуючи вже про Генріха Гайне, який рівночасно з Шевченковим «Сном» (1844 р.) своєю поемою »Deutschland, ein Wintermärchen«, формою та напрямом багато де в чім подібною до Шевченкового «Сну», сильно та дотепно вдарив на передрухнілий політичний лад Німеччини.

Твори тих європейських письменників, а особливо Жорж Занда, Бальзака, Сі, Діккенса перекладали ся та читали ся многими в Росії і мусіли показати також немалий вплив<sup>1)</sup>.

Та не тільки в надобній літературі, але також у філософії та інших науках із початком сорокових років завважуємо загальне змаганє до реалізму, до опираня загальних висновків на фактах, на досвіді, на статистиці. Рівнобіжно зі зростом реалізму в штуці й науці йде зріст демократізму, республіканізму та соціалізму в питаннях політичних і суспільних. Ся велика хвиля європейського духового руху захопує також чільних людей у Росії, будить їх до нового життя. Перед тим уже Пушкін у Онегінї та Лермонтов у Герої нашого

---

<sup>1)</sup> Завважю мимоходом, що на творах Бальзака й Діккенса Белінський зразу зовсім не пізнав ся і ставив їх нижше творів прим. Ежена Сі.

часу в ярих картинах показали були цілу духову та моральну нікчемність пануючої верстви в Росії. Ті твори враз із Гоголевими сатирами розбили сліпе самозадоволенє російської інтелігентної громади, збудили гллубшу застанову над собою і над істнующим ладом. Усе те в купі мусіло викликати новий поворот у літературі. Швидко появлять ся на світ »Мертві душі« Гоголя, а за ним підуть »Записки охотника« Тургенєва, перший прилюдний удар на велику, наболілу рану російської суспільности, на кріпацтво.

Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопити ся тою великою хвилею поступового руху, аби його горяча, молода душа не повернула ся також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії від давна тягли його в той бік. Тому не диво, що супроти напливу тих нових ідей давнійші його старокозацькі ідеали бліднуть, що його вузкий український націоналізм звільна перетворюєть ся сам у собі, перероджуєть ся в любов до всіх Славян тиснених чужими, а далі в любов до всіх людей тиснених путами суспільної нерівности, неправди й неволі. Від початку сорокових років Шевченко чим раз виразнійше та смілійше вступає на нову

дорогу. Майже кождий новий його твір, се крок наперед по тій дорозі. Велике нещастє, що мов грім ударило в нього в хвили найкрасшого розцвіту його поетичної сили (його арештованє та засудженє до смерти на службу в салдатах 1847 р.), не тільки не могло змінити того напрямку, але навпаки, утвердило в нїм поета; по увільненю з десятилітньої страшної неволї він творить свої безсмертні поеми »Царів«, »Неофіти« та »Марію«, в яких покинувши рамки українського націоналізму, на загально-людській канві рисує картини тиранства та боротьби за правду, рисує високий, аж до наших днів ледво достижимий ідеал жінки-матери.

Дуже цікава річ слїдити крок за кроком розвиток нашого поета в тій другій добі його поетичної творчости. Задумавши зробити се в своїх »Причинках« я певний, що тільки таким способом, роздивляючи уважно кождий крок, не закриваючи хиб і не прибїльшуючи заслуг (такого прибїльшування Шевченко зовсім не потребує), ми мати-мемо змогу відповідно зрозуміти значїне творів нашого генїяльного кобзаря, а також зрозуміти той напрям думок, що завів його в неволю, розширити та прояснити ті ідеї, за які він терпів, і причинити ся до осущєня тих ідеалів, які йому,

Хоч може ще і в невиразних нарисах, показували ся в хвилях вітхненя.

В «Гайдамаках» написаних у р. 1841 я показав перший, несмілий і майже не-свідомий крок нашого поета на тій новій дорозі. Правда, козацький патріотизм переважає ще, але з невиразного закінченя, з частих вибухів чисто людського, національними рамками не затісненого чутя, з непевности й несмілости в рисованю страшних картин різні та війни, які поет то сяк то так старав ся залагодити, немов прозірчастим серпанком закинути, з усього того видно було, що вузкий націоналізм, шуканє ідеалу в минувшині доспіває тут остатню свою пісню, і що від тепер підуть у поета інші пісні. Воно так і стало ся. Вже в передмові писаній по скінченю поеми («По мові передмова») поет зовсім недвозначно прощаєть ся з давнім козацько-патріотичним напрямом, з давніми героями-войовниками.

»Весело послухать сліпого кобзаря, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як бороли ся Ляхи з козаками. Весело, а все таки скажеш: «Слава Богу, що минуло!» А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що ми всі Славяне. Серце болить, а розказувать треба. Нехай бачать сини і внуки, що батьки їх по-

милялись, нехай братають ся знову зі своїми ворогами, нехай житом-пшеницею як золотом покрита нерозмежованою останеть ся на вік од моря і до моря славянська земля!» Як бачимо, поет виразно вказує тут, що йому противні всі ті війни та різанини, в яких він колись бачив славу України, що всі ті кроваві події він уважає великою помилкою предків, а не боротьбою за правду. І хоч іще пізнійше, 1845 р. в поемі «Холодний яр» він боронить Гайдамаччини від закиду, буцім то «Гайдамаки не воїни, розбійники, вори», — то все таки поминувши те, що такий закид із історичного становища зовсім пустий та неважний, Шевченкова оборона дуже слаба та безосновна, «За святу правду волю розбійник не стане», — каже він, хоч сам уперед назвав Гайдамаччину помилкою. «Не заріже (розбійник) лукавого сина, не розібе живе серце за свою Вкраїну». Тут поперед усього Шевченко боронить Гайдамаччину не історичну, а ту, яку він списав у своїй поемі, а його доказ про те, що Гонта вбив власних синів, історично нестійний, бо ніяких своїх синів Гонта на правду на зарізав, а вбійство синів за те тільки, що вони без своєї вини були католиками, не можна назвати ділом патріотичним. Такі вчинки родить тільки фана-

тичне засліплене. І не треба бути героєм на те, аби »розбити живе серце«. В часах великого фанатичного засліплення людей бачимо багато таких випадків, від котрих здригається серце потомних поколінь, а котрі про те ніхто не думає зачислювати до діл геройських. Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука й терпіне одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу, цілої людськості.

»Гайдамаки« показують ся нам немов широкий ставок на скрутї степової ріки. Вода, бачить ся, та сама, що вплила до нього, та й впливає; тільки по смаку чуєш, по її свіжості міркуєш, що вона не зовсім та сама, що змінила ся, освіжила ся невидимими підземними норами. Тай впливає вона вже в іншій напрямі, ніж вплила, впливає бистрійшими, дужшими хвилями. З »Гайдамаків« вплили дві такі струї, що породили найкрасші Шевченкові твори. Здається, немов складники змішані ще в »Гайдамаках«, де далі розкладають ся, ділять ся та очищують ся. З одного боку український націоналізм, позбувши ся старокозацької закраски, розширяється та поглиблюється в правдивий український патріотизм, у правдиву »гражданську скорбь« над теперішньою сумною долею України, в могутній гнів на її гнобителів.

Але се вже не той формальний патріотизм, який ми бачили в першій добі Шевченкової творчості. Сей новий патріотизм нашого поета не полягає вже на споминах «славної бувальщини», гетьманських булав, жупанів та війн. Він ґрунтується свідомо та твердо на любові до всіх людей, на бажанню загально-людського братерства, на прихильності до всіх пригноблених і покривджених, між котрими перша й найближча серцю поета його рідна Україна. Той високий патріотизм вилив ся огненним словом у поемах «Сон» (1844) і «Кавказ» (1845), котрих розбороти я й присвячую отсю статю. А друга струя, що вилила ся з того спільного збірника і йшла рівнобіжно з першою, а також рівнобіжно з загальним у Європі зворотом до реалізму, се було змаганє вказати в правдивих картинах жите українського люду та його кривд. Ся струя породила такі прегарні перли нашої літератури, як «Катерину», «Наймичку», «Відьму», «Марину», «Петруся» та «Княжну». Але в обох тих струях течія спільна і дно спільне — протест проти поганї сучасного ладу, опертий на сильнім та незасліпленим почутю гуманности.

Статї присвяченій розбороти «Сну» та «Кавказа» я дав наголовок «Темне цар-

ство». Сей наголовок впливає з самої сути діла. Бо й справді в тих двох поемах списав поет картину великого царства — російського, того царства тьми, що давить Україну, що абсолютизмом і самоволею царства та чиновників давить і путає не тільки діла, але навіть думки та змаганя кожної вільної одиниці. Читачам знайомим із російською літературою відома буде стаття Добролюбова під таким самим наголовком, присвячена розборови побутових драм Островского. Приймаючи такий сам наголовок для сеї статі я зовсім не хочу йти в супір із найкрасшою працею найбільшого російського критика. Така думка, поминаючи нерівність сил, тим дальша від мене, що й предмет обох статей принципіально ріжний. Бо коли Добролюбов під назвою темного царства змалював на основі побутових драм Островского велику неправду й погань не цілого суспільного ладу, а головно родинного життя одної верстви великоруського народа, купецтва, — я хочу на основі Шевченкових поем відмалювати погань і неправду, що лежить переважно в політичнім устрою російської держави, розуміється, не без екскурзій і на суспільне поле.

Але чи складається ся з тих двох поем така цілість, аби можна було розглядати

їх разом, не мішаючи з собою ріджнородного? Адже писані вони не в один час, то чи-ж нема між ними різниць що до настроїв і поглядів поета? Розумієть ся, різниці видно, але на мою думку різниці ті досить поверхові, не тикають самого основного погляду поета на представлене ним »темне царство«. Ось чим на мою думку відріжняєть ся »Сон« від »Кавказа«. В »Сні« Шевченко стоїть іще більше на національнім українськїм групті (поема писана вчаснійше). Україна нагадуєть ся йому все і всюди; її горем наболїла вся його душа; тих, хто катує й катував її, він проклинає з цілим жаром болючого серця. »Сон«, се велике оскаржене »темного царства« за всі теперішні й минувші кривди України, оскаржене піднесене з більше, хоч не виключно партікулярного становища — українства. Натомісь »Кавказ« побудований уже на ширшій, можна сказати, загально-людськїй основі. Всяка боротьба за волю, всяке змаганє проти »темного царства« знаходить прихильника в нашім поеті. »Кавказ«, се огниста інвектіва проти »темного царства« зі становища загально-людського, се може найкрасше свідоцтво могутнього, всеобіймаючого, щиро людського почутя нашого поета. Кождий побачить після сего, що вказана тут різ-

ниця між обома поемами не то що не спинає нас складати їх у одну цілість, але навпаки, спонукує до того. Адже власне задля того відмінного становища в освітленю одної річи обі поеми взаїмно доповняють себе.

Ще менше важна різниця, яка заходить між обома поемами що до артистичного оброблення. З того погляду »Сон« один із слабших творів Шевченка. Сама основа поеми — поет у сні перелітає Росію, а особливо Петербург, і списує картину за картиною так, як вони насуваються йому на вид, — грішить недостачею внутрішнього логічного звязку, так як у загалі кожний опис подорожі, де картини випадково чергують ся та міняють ся, нічим або мало чим вяжучи ся з собою. Певна річ, у Шевченка, так само як і в анальогічній поемі Генріха Гайне, де описана дійсна породож поета з Парижа до Гамбурга, під тим випадковим чергованем картин лежить у основі глибший ідейний звязок, і се вповні вирівнює недостачу композиції. Натомість »Кавказ«, що являєть ся немов один величезний вибух чуття, також що до форми мусимо вважати одним із найкращих творів Шевченка. Та, як кажу, різниця у виконаню тут мало важна. Одну й другу поему треба вважати творами першого ранку.

Шевченка: Французька  
Ліду і.к. Ш. Франк,  
Лист № 4056 372166



ліричними та оцінювати їх значінє не мірою більш або менше реального змісту, але мірою вилитого в них високогуманного чуття. Те могутнє чутє поета мов блискавка розсвічує густий, віковий суморок »темного царства«, пише огняним пальцем таємні слова над роскошующими тиранами, а діло критики — обняти в цілості й показати ясно той образ, відчитати та витолкувати ті слова.

## II.

Ой Молдаванина до Фінна  
На всіх язиках все мовчить!

*Т. Шевченко.*

Політикою в Росії займати ся не вільно, коли під словами »займати ся політикою« схочемо розуміти свобідний обсуд ділань і розпоряджень уряду, свобідну критику державного устрою та публичного житя. В абсолютній державі, де воля царя — закон, і де тим самим закон угрунтований не на яких-ось для кожного ясних і зрозумілих прінціпах, але на волі одної всевладної одиниці, нема ніякої підстави ані можности критикувати закони, критикувати будову та хід державної машини. Коли правда те, що сказав Щедрін про

російську свободу слова в загалі, що в Росії вільно тільки «молоть пустяки», то поєдвійно правдивий буде такий суд про критику політичного устрою та ділань влади, а особливо єдиної всемогучої влади царя. А де нема свободи слова, там ніщо й говорити про політичну поезію, ніщо й говорити про свобідний вислов почувань, які будять ся в серці вільного та мислячого чоловіка під тиском політичної самоволі. Тож і доси великоруська література не має того, що називається політичною поезією, окрім хиба двох-трьох невеличких, ніби історичних поем Рилєєва; хиба би хто хотів назвати тим іменем шумні, в основі царофільські та панславистичні вигуки поетичні славянофілів у роді Хомякова та відомої Пушкінової інвективи «О чемъ шумите вы, народные вити?», яка ані чистотою чуття, ані дозрілістю та шириною політичного кругозору не може ані в слід уступити Шевченковим поемам. З усіх тих російських ніби політичних поезій, крім Рилєєвих, так і віє глухим петербурсько-московським централізмом, котрий не знає ніяких прав вільної людини крім права фізичної сили («Иль мало насъ?» — голосить гордо Пушкін забуваючи, що чи мало, чи багато невільників-холопів, то їм, холопам, від того не лекше), котрий і чути ні-

чого не хоче про природне право кожної народности до свобідного розвою і вважає братні славянські землі не більш як теперішніми або будущими провінціями Росії, обовязаними як найшвидше позбути ся своєї народньої індивідуальности та розплисти ся цілком у «руським морі». Перший Шевченко, син одної з таких провінцій — України, в своїх поемах «Сон» і «Кавказ» показав у Росії образці політичної поезії, показав також для всіх будущих поетів політичну дорогу, якою слід ступати на тім полі, та основу, з якої треба виходити.

Знав наш поет, що виливаючи на папір своє наболіле чутє, свої політичні погляди та бажаня, він не тільки не верне тим волі Україні —

Не жди сподіваної волі!  
Вона заснула, цар Микола  
її приспав —

але навіть не буде міг сказати того свого слова прилюдно, в печати, і що його поеми в найліпшій разі можуть дійти до громади тільки в рукописних відписах. Ба, він знав і те, що за само написанє подібних поезій, за сам прояв подібних «неблагонамѣренныхъ» почувань жде його така сама доля, як майже всіх передових поетів та

письменників Росії, як того вільнодумця, котрого він такими горячими та страшними словами описав у своїм «Сні»:

Отде злодій штепований  
 Кайдани волочить,  
 От розбійник катований  
 Зубами скрегоче,  
 Недобитка товариша  
 Зарізати хоче.  
 А між ними запеклими  
 В кайдани убраний  
 Цар, всесвітній цар, волі цар  
 Штепом увінчаний.  
 В муці, в каторзі — не просить,  
 Не плаче, не стогне...  
 Раз добром налите серце  
 В вік не прохолоне.

Бачив ясно поет, яка доля жде його — вона його й справді не минула, — а таки не захотів мовчати та «присипляти в собі» свої думи, не захотів корити ся перед самоволею, підлягати «темному царству», і не тільки сам кидав на нього громами своїх дум («Лети-ж моя думо, моя люта муко!»), але й інших завзивав до боротьби з ним. «А де-ж твої думи, рожевії квіти?» — говорить він до катованого вільнодумця. — «Ой не ховай, брате, розсип їх, розкидай!»

Погляньмо-ж тепер, що повернуло думку поетову до написання тих політичних поем? Який внутрішній процес — окрім побічних впливів — виробив у ній той горячий протест проти «темного царства»? Поперед усього тут треба навести власне його націоналізм. У своїх попередніх поемах із історії України він часто натикав ся на ворогів України — Ляхів і Москалів. З малку ще він навчив ся ненавидіти одних і других, і чуючи себе Українцем він разом із тим чув себе їх противником. Сей змалку вщеплений і в довгих літах неволі скріплюваний дух опозиційний дає нам зараз сказівку, для чого протест вилив ся у Шевченка з такою безпримірною в Росії силою. А з другого боку його прихильність до мужиків, до покривджених і обідраних веліла йому поставити діло просто на загально-людське становище, підіймати протест не зі становища виключного українства, а зі становища покривдженої людськості. А тодішні обставини в Росії ще й дужше перли поета на таке становище. «Од Молдаванина до Фінна на всіх язиках все мовчить» — говорить досадно поет, висказуючи тими словами, що не тільки Україна в Росії пригнетена, і що він бажає волі та вільного слова не тільки для України, але також для всіх народів глуше-

них сліпою царською самоволею. Ся глуха, мертва мовчанка — не з благоденства, як іронічно додає поет, а з мусу, се перша й головна признака »темного царства«. Аби з усіх людей поробити »холопів« та »лякеїв« або бездушні, робучі та покірні машини, — бо тільки ті два роди творів земних мають місце в темнім царстві, — треба поперед усього не дати людям думати по людськи та обмінювати ся тими думками, треба не дати їм висловляти ся свobodно, а радше треба заставити їх »молоть пустяки«. А особливо треба не допустити до голосу людей, що кличуть иншим: »Схаменіть ся, будьте люде !«

А серед тої мовчанки, серед того загального отупіння людського чуття що-ж діяти чоловікови, в якого чутє горяче й серце повне любови? Що діяти поетови, живому серед мерців? Нудьга й розпука бере його. Сидячи в Петербурзі, в самім осередку політичного гнету та політичної темноти, око в око з тою величезною машиною, що давить Україну і всю Росію, поет силкуєть ся, як каже сам про себе, заглушити в собі біль, забути про своє й людське горе. »Я гуляю, бенкетую в неділю і в будень« — звісно, аби не чути людського стогону. »А вам нудно, жалуетесь? Їй Богу, не чую.

І не кричіть!« Він знає, що таким робом не втишить болю в серці, а навпаки, такою силуваною мовчанкою, таким самооглушенем сам у собі з'їдаєть ся, сам п'є свою кров. Але нехай і так! Він гордиться хоч тим, що »я свою п'ю, а не кров людськую«, коли про більшість оточуючих його людей та про ціле темне царство треба би сказати як раз навпаки.

Страшно стає, коли вдумати ся в значіне тих немногих слів у заспіві »Сну«, де поет кинувши загальний погляд на змагане та порядки »темного царства«, виткнувши коротко й досадно головні його болячки, показує нам своє власне нутро, розкриває психологічні причини, для яких він береть ся співати пісню про темне царство. »Кругом неправда і неволя, народ катований мовчить«. Немногі чесні та смілі борці вільного слова або страждають між злодіями з клеймом на чолі, або п'ють свою кров нидіючи та гризучи ся в силуваній мовчанці. Вернули та віджили в повній силі часи Нерона, про які писав Тацит: »Часи, котрі ми переживаємо, такі нікчемно-жорстокі, що наші потомки не схотять повірити, аби жили колись люди, що могли пережити їх«. Але дарма, що »що день Нерони розпинають, морозять, шкварять на огні«, дарма, що Прометееви-людськості

орел-тиранство »що день божий довбе ребра, серце розбиває«. »Розбиває та не випе живущої крові«, »не скує душі живої і слова живого«. Воно мусить вирвати ся на волю, мусить хоч у сні висказати себе, проломати кригу силуваної мовчанки.

В таким настрою душі наш поет лягає спати підпилий, ледво доплентавши ся до своєї хатини. А в хатині, звісно, »божа благодать«, се значить пусто, тихо, мертво. Нема ні жінки ні діток, нема кому розважити й розрадити, нема друга щирого і ні з ким поділити накопиле в серці горе. Та скоро заснув поет, скоро дух його увільнив ся з пут гнітучого суму й забуття, він зараз рветь ся летіти геть, рветь ся з землі, і прощаючи ся з нею кидає їй у очи всіми муками, якими вона кормила його. Жаль йому тільки рідної неньки України, вдови безталанної, котру лишає без потіхи й поради. Але-ж і він не може помогти їй, а може тільки з нею сумувати та додавати їй надії, що настане колись і для неї день правди, що її малі діти dorostуть і стануть на ворога, аби вибороти їй волю та самостійний розвиток.

Ось вихідна точка Шевченкової політичної поезії, і нею він різко визначається з поміж інших російських поетів, що виступали на тім полі. Праведний гнів

проти «темного царства», якого погань відома йому в цілій повноті, довго здержуване чує, що насильно рветь ся на волю, хоч поет ясно знає, що жде його за се, — з того становища і в таких обставинах виспівана політична пісня стаєть ся вже не естетичною або якою будь іншою забавкою, але поважним горожанським ділом, смілим маніфестом вільного слова проти «темного царства». Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах. Адже «Німеччина» Гайне писана в Парижі 1844, та «Бичованя» (Les chatiments) Віктора Гіго писані в Брукселі 1853 повстали — перша під впливом свобідного парижського повітря, а другі на вигнаню в вільнім краю, коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи.

### III.

Ось глянь...

Латану свитину з каліки знімають,  
 З шкурою знімають, бо нічим обуть  
 Княжат недорослих. А он розпинають  
 Вдову за подушне, а сина кують,  
 Єдиного сина, єдину дитину,  
 Єдину надію в військо оддають,  
 Бо єго бач трохи!... А онде під тином

Опухла дитина голодная мре,  
 А мати пшеницю на панщині жне.  
 А он... покритка по під тинню  
 З байстрям шкандибас;  
 Батько й мати одцурались,  
 Чужі не приймають, —  
 Старці навіть цурають ся,  
 А панич не знає,  
 З двадцятою недолюдок  
 Душі пропиває.

*Т. Шевченко.*

І сниться ся поетови його рідна Україна, уквітчана садами, обмита росою, сяючи непорочною красою. Жаль йому покидати неньку, але тут йому насувають ся на вид страшенні картини життя українського народа. Темне царство, се паразит, що живе соками й кровю народа. Аби піддержати своє істнованє, мусить воно здирати останне з бідного робучого люду, мусить розпинати за подушне, мусить для своєї оборони кувати дітий людських і навчати їх убивати людей, проливати кров. »Нагодовані, обуті і кайданами окуті, вони муштрують ся« — привчають ся до сліпого послуху, аби тим лекше могли стати ся бездушним і могутнім знарядом гнету й притиску, аби могли стати ся величезною шрубою, що по волі царя-самодержця та його підручників-блюдолизів давить і чужих і своїх.

Але на тім не кінчить ся тиск. Рука темного царства простягаєть ся ще далі над народом. Воно приславши кровю здобуту волю українського народа віддало його з землею на власність нікчемним панам-недолюдкам, котрі знущають ся над ним, »землею всім даною і сердешним людом« торгують«, »продають або у карти програють людей — не Негрів, а таких таки хрещених, но простих«, котрі висисають його працю, затоптують у болото його найсвятійші чутя. Дитина мре під плотом із голоду, а мати сердешна не сміє й поглянути на неї, бо жне пшеницю на панщині. Не тільки земля »всім дна«, не тільки праця й зароблене добро, але також особа й честь людини віддані в безмежну власть навіжених панів. Вони програють людей у карти, без сорому беруть найкрасших дівчат у свої покої для задоволення своїх звірячих жадоб, а потім насміхають ся над обезчещеними. Все віддано на самоволю панів! Воно й зовсім природно, бо самоволя найвисшої голови того темного царства, царя, що-ж инше може породити, як не самоволю його підвладних, його бл о-долизів, »княжат недорослих«, котрі по слову поета »з каліки останню свитину з шкурою знімають«, аби мати в що обути ся.

Уступ Шевченкової поеми наведений у епіграфі сего розділу, а також пізніші поеми, де поет ширше розвиває ту саму тему (Відьма, Марина, Княжна), се безперечно перший у Росії смілий і прямий удар на гніль і неправду кріпацтва. В політичних, а також у названих тут епічних поемах, виступаючи проти кріпацтва, поет старався досадним словом показати, і досадними, хоч може подекуди й виємковими, а не типовими фактами ствердити, що всяка неволя робить шкідний, деморалізуючий і вбійчий вплив не тільки на пригнетених, але також, і то навіть у далеко більшій мірі на гнобителів. Російські пани-кріпосники змальовані в поемах Шевченка в найогиднішій постаті, як нелюди, тирани та п'яниці, і коли порівняємо його описи з дійсністю, на скільки вона відома нам із інших, не поетичних жерел, то переконаємося, що поет справді не багато пересадив малюючи їх такими барвами, а схибив хиба тим, що малював випадки виємкові, збитковане поодиноких недолюдків, а не щоденний, пересічний та за те ненастанний нагніт, для маси народу далеко тяжший і згубніший від тих одиничних, надзвичайних вибриків звірства та самоволі. Правда, в тім часі, коли Шевченко писав свої поеми, понятє реалізму

в поезії не було ще так утвердило ся, аби поет міг був узяти ся представляти віршами щоденне жите з його на вид дрібними та малозначучими пригодами, які не поодинокі, але в загальній сумі складають ся на ту невдержиму ваготу, під котрою стогне робучий люд. Таке представлене бачимо аж геть пізнійше, в майстерських картинах Марка Вовчка (Інститутка, Ледащиця).

Ті страшні картини народньої недолі та політичного тиску знов доводять поета до розпуки. Він рад би «упити ся отрутою», заснути в кризі, аби позбути ся тих страшних дум. Тому летить далі, летить у пустиню, в сніги та гори, аби захищати ся від людей. Та дарма! Серед снігів і болот загули кайдани, і в нутрі поета знов будить ся люта дума, знов перед ним око в око стає нова погань темного царства. «Забиті в кайдани люди виносять із нор золото, аби залити пельку неситому». Се каторжні! Се злодії та розбійники, котрих суспільність гнетом своєї нерівности, своїх внутрішніх суперечностей витрутила з простої, чесної дороги, котрих вона сама поставила проти себе, а потім сама-ж за те супротивлене страшенно покарала. Се каторжні! Між злодіями й розбійниками в кайданах і муках також смілі

борці за свободу, невтомні сїячі широких, ясних дум, найзавзятїйші, природні вороги темного царства<sup>1)</sup>. Жертви неправди суспільної й неправди політичної поруч се їе, сковані одним зелізом, втоптані в безодню недолї одною важкою ногою самоволї та тиранства.

Хто вони? Як жили? Що кохали?  
 І яка лиха доля нараз  
 Тут їх пхнула в сніжні завали?  
 Годі знать! Пута всіх порівняли,  
 Порівняв »височайший указ«<sup>2)</sup>.

А коли поет долїтає до великого города московського (Петербуга), то й тут його очам поперед усього показують ся кар-

---

1) Між такими російськими вільнодумцями, що при кінці XVIII і в першій половині XIX в. на Сибірі та в каторжних роботах покутували за своє вільнодумство, годить ся згадати Радіщева, автора „Путешествія в Москву“, далі 120 головних т. зв. декабрістів, із яких 5 найголовнїйших повішено в Петербурзі в р. 1826, а решту заслано на Сибір. Майже рівночасно з київським Кирило-Методієвим кружком потерпів у Петербурзі тяжку кару кружок Петрашевського, до якого між іншими належав також найгенїяльнїйший російський письменник Хведір Достоевскій.

2) Із моєї недрукованої поеми „Снігова казка“.

тини гнеть і неправди. »Мов журавлі« муштрують ся салдати перед городом. Рано, коли поет оглядає город, йому найперш усього показують ся »вбогі поспішаючи на труд«, показують ся »заспані дівчата, що йдуть до дому, а не з дому; бач, посилала мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти«. Шіснацять літ пізніше, в падолисті 1860 р. поет так само ходив по Петербурзі в ночі, кашляючи, надломаний довголітньою неволею, визнавши на собі весь страшний тиск темного царства, і знов йому показав ся той сам образ:

Дивлюсь: неначе ті ягнята  
 Ідуть задріпані дівчата,  
 А дід, сердешний інвалід  
 За ними гнеть ся, шкандибає,  
 Мов у кошару заганяє  
 Чужу худобу.

Всі головні неправди темного царства: опутанє думок і слова, висисанє робучого люду податками, салдатчиною, самовільними судами та каторгою, кріпацтво, бідність і проституція, — все те безконечною, важкою хмарою переходить перед душею поета, збільшаючи його біль і душевну муку. А в додатку до всего того треба-ж іще, аби поет літаючи понад Пе-

тербургом зупинив ся перед величезною статуєю Петра Великого, де все, сама мосьжова статуя і твердиня та церква (Петропавловська) насупроти на острові, і гранітом мощені береги Неви, все нагадує поетови, кільки то горя людського, кільки мук і крови коштували всі ті цяцьки та блискучки, кільки то кісток українських лягло тут у тім болоті, поки на їх підвалині не здвигнули ся ті церкви та палати. І пригадуєть ся йому, як то Петро Великий слав тисячі українських козаків копати ті канали та сушити ті болота, як він замучив голодом у тюрмі остатнього українського гетьмана Павла Полуботка; пригадуєть ся йому, як то і «Вторая» (Катерина) доконала свободу України зруйнувавши Січ Запороську та закріпостивши український люд — і в імя тої сумної минувшини, в імя тих тисячів вільних людей закатованих тиранами, в імя всіх нужд і терпінь українського народа він кидає страшне прокляте на тих розпинателів народніх, на тих катів-людоїдів, на тих чистокровних представників, а в значній часті й творців темного царства.

#### IV.

Храми, каплиці і ікони  
І ставники і мірри дим,

І перед образом Твоїм  
 Неутомленні поклони  
 За кражу, за війну, за кров...  
 Щоб братню кров пролити, просять,  
 А потім в дар Тобі приносять  
 З пожару вкрадений покров.

*Т. Шевченко.*

Та що-ж се за машина така, котра може виконувати на багатомільйонну масу народу такий страшний гнет? Певна річ, та маса безвладна, оглушена й опутана, несвідома своєї сили, безоружна та роз'єднана, значить ся, давити її не велика штука. Та все-ж таки цікаво побачити, як змалював Шевченко того сторукого поліпа, що кормить ся соками, кровю й потом тої маси, як змалював те «чудище обло, огромно, озорно, стозбвно и лаяй»<sup>1)</sup> — підпори й діячів темного царства? Хто вони? Які їх бажання? Яка їх сила? А знаючи те ми чей-же зможемо хоч у приближеню відповісти на питанє: «Чи довго ще на сїм світі катам панувати?»

<sup>1)</sup> Се початковий вірш поеми про Кербера, гексаметрами написаної російським поетом і професором університету Тредьяковським, який мав нещасливий дотеп виголосити ту поему при торжественній нагоді перед царицею Єлисаветою, і за се не тільки „удостоїлся высочайшей пощечины“, але зараз же був увязнений і у в'язниці, не вважаючи на високе становище, засічений на смерть.

Зачнімо від найменших колісець тої великої машини і пробираймо ся чим-раз далі до гори, до найвисшої та всевладної пружини. Ті найменші колісця, то «братія», дрібні чиновники та писарі, що «киснуть у чорнилі» не знаючи нічого крім московської мови, та проклинають батьків, що їх не вчили за молоду «цвенькати по німецьки». Вони давно забули про те, що «може батько останню корову Жидам продав, поки вивчив московської мови», — забули, чиї вони діти і чий хліб їх годував і годує, забули, що вони не більше як дрібні колісця в машині, що вони «рабів раби». Все забуло ся, скоро їм вільні руки — драти останнє добро з бідного народа. Перед висшими вони звикли гнути ся аж до землі, маліти в порошиночку; за те супроти низших вони всевладні пани, вони надувають ся висше слона. «Мы, братъ, просвѣщены» — тичуть вони гордо в очи всякому низшому своє зарозуміле неуцтво, і розумієть ся, на конто того, що ми просвіщені, — «не поскупись полтинкою!» Се ті дрібні пявки, з котрих кожда, бачить ся, й не багато крови людської потребує, аби наповнитися, але яких тисячі живо виссуть усю кров навіть із велитня..

Поет із обридженєм згадує про них, як вони в ранці йдуть «у сенат писати, та під-

писувать та драти із батька та брата». Але він не забуває, що й ті нужденні пявки — такі-ж невільники темного царства та його недобровільні витвори. Він не проклинає їх, але оплакує. Сльози жалю стають у його гнівнім оці особливо тоді, коли між тою чередою бачить земляків Українців, »Плач Вкраїно, бездітна вдовице!« — зітхає він. »Твої діти, квіти молодії, чорнилом політі, московською блекотою!« Не будь тої »блекоти«, того одурюючого та отупляючого вару, то й вони не були би тим, чим стали, не були би пявками, а вийшли би на чесних, трудящих і корисних для громади людей. Високе, чисте, гуманне чутє Шевченка й тут ясно мов зірка виблискує серед пільми темного царства.

Над тою верствою дрібних пявок і хробачя тяготить друга верства великих пявок, »превосходительних« та »високоблагородних«. »У сріблї та златї, мов кабани годованї, пикатї, пузатї« вони стоять довкола царя, »аж потїють та товплять ся, щоб то близше стати коло самих«. Те саме явище, що й у сподї: лякейство та самоуниженє перед висшими, високомїрна гордість супроти низших, фальш і облуда супроти рівних. »Отечество« у кожного раз у раз на язиці, та тільки-ж під отечеством вони розуміють »новї петлицї та

муштри ще новійші», а з люду сердешного точать кров як воду. А дрібна, »братія«, розумієть ся, не хоче й не сміє навіть забороняти їм се, »мовчить собі витріщивши очи, як ягнята... »Нехай — каже — може так і треба!« Воно й конечно. »Зм'я, як каже Некрасов, родить зм'янешей«, неволя й самоволя родить до себе подібні діти. Де найвисша власть, найвисший законодавець топче під ноги всяке право, а властиво становить права тільки для інших, а не для себе, там і інші, менші панки, »княжата недорослі« з'уміють кождий у своїм ширším чи тїснійším окрузі поставити й себе висше закона. Відоме східне оповіданє, здаєть ся про перського царя Хозроя Новшірвана, який самовільно велів у бідного взяти яйце, а слуги похали всі кури, а коли велів зірвати одно яблуко, слуги зрубали й яблінку.

Та щоби наглядно показати сліпу самоволю найвисшої голови темного царства, Шевченко веде нас на »парад« у царську палату. Окружений блюдолизами облитими золотом цар похожає та цвенькає — розумієть ся, »об отечестві«, а блюдолизи-холопи товплять ся довкола нього, аж потіють. Вони знають, який буде кінець тої паради, а царську пощочину, царську »дулю« (штовшок у ніс) вважають найбільшою

ласкою для себе. »Може вдарять, або дулю дати благоволять, хоч маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самую пику!« Досаднійше не можна було схарактеризувати та осміяти те »правдиво московське« холопство, якого прадіди навчили ся в Татарі якого не забули і внуки невважаючи на Петрову реформу та прорубане буцім то вікно в Європу. І ось »цар підходить до найстаршого, та в пику його як затопить! Облизав ся неборака, та меншого в пузо, яж загуло! А той собі ще меншого туза межі плечі. Той меншого, а менший малого, а той дрібних«. На всіх розлила ся царська благодать! »Гуля наш батюшка, гуля!« — кричать радісно крізь сльози »недобитки православні«. Гуляє батюшка, і щасливий той, на чиїх вилицях опинила ся »височайшая« рука. Тільки »найстарший« доступив тої чести, якої колись »удостоїв ся« Тредьяковський. Менші, а тим паче »дрібнота« мусять приймати стусани та позаушники від »своихъ безпосередственныхъ настоятелей«, і безпечеречна річ, що чим низше по тій драбині, чим далі від »самих«, а ближше до »недобитків православних«, тим і удари та стусани дужші, болючійші. Адже й камінь спадаючи з гори чим низше паде, тим швидше і з більшою силою летить.

У такій, на половину тільки фантастичній картині змалював Шевченко безграничну самоволю царя, не вязану ніякими правилами, а найменше правилами здорового розуму. Тою картиною генерального мордобиття Шевченко дуже вдачно наклеїв пануючу за царя Николая систему, при якій царська воля та брутальна сила були всім, а людське чуте те справедливість уважали ся нічим.

Отсе та машина, що давить Росію, давить і Україну. Духова нікчемність, моральна погань по-при брутальну силу, се вся суть тої машини, се й одинокі умови її істнованя. Не будь хоч одної з тих умов, і вся машина заскрипить і розпадеться ся. Тому то зріст просвіти, розширене почуття справедливости й гуманности і вменшене панованя брутальної сили та темноти, се основні вороги її. Хто їй служить, мусить служити їй властивим їй способом, а ні, то замісь услуги принесе їй шкоду. Адже вся література, хоч може й не мала на думці валити темного царства, все таки раз у раз наносила йому удари вже самим своїм істнованєм і своїм вільним словом. За те-ж вона й мусїла визнати від нього немало; за те-ж то й уся вона — великий ряд мучеників за волю слова й думки. Навпаки, церков, хоч і признаєть ся иноді

до свободних думок, тут стала вся на услуги темного царства, зробила ся розсадником темноти й підпорою всеї поганї істнуючих у Росії порядків.

У нас

Святу Біблію читає  
Святий чернець, і навчає,  
Що цар якийсь то свині пас,  
Та дружню жінку взяв за себе,  
А друга вбив, — тепер на небі.  
От бачите, які у нас  
Сидять на небі!<sup>1)</sup>

Виходило би з того, що й небо сприяє розпинателям народнім та кривдникам, що й на небі — так навчає »святий чернець« у службі темного царства — сидять убійці. Небо вислухує молитов тиранів »за кражу, за війну, за кров« приймає від них дари,

---

<sup>1)</sup> Варто завважити, що ті рядки Шевченкової поеми „Кавказ“ відносять ся до ізраельського царя Давида, який, як відомо, велів убити вояка Урію, аби пошлюбити його жінку Батсебу. Ті рядки можна вважати зародком пізнійшої поеми Шевченкової „Царі“, в якій на основі біблійних оповідань описано драстичні пригоди з життя ізраельських царів Саула й Давида, а до них додано також оповідане про пригоду руського князя Володимира з Рогнідою та її вітцем Роговолодом.

»з пожару крадений покров«. Оттаких то вчителів посилає темне царство, аби »просвічали« народ, аби вчили його, що »дери та дай, та прямо в рай, хоч і рідню всю забори!« А поруч із тими »духовними« вчителями йдуть і інші вчителі-цивілізатори, йдуть Ташкентці всяких розрядів. Ті вже навчать темний народ, »як тюрми мурувати, кайдани кувати, як їх носить і як плести кнути вузловаті«. А більше чого-ж треба для мирного, »цивілізованого« життя в темнім царстві?

Оттак скріплене і зміцнене само в собі темне царство стоїть на краю Європи як підпора політичного гнету та темноти. Кровю тисячів людей, кровю всіх, що бажають свободи й щастя, воно піддержує гнет і неволю. Їх кровю зливає воно широкі поля; аби загарбати під себе пограничні, вільні чи невільні землі. В сорокових роках ХІХ в. гнало воно тисячі вояків на Кавказ, аби загарбати ті вільні гори, остатне пристановище Черкесів, Чеченців, Грузин і інших гірських, на пів диких, а то й високо освічених та свободних народів. Туди погнали й приятеля Шевченковго, офіцера Якова де Бальмена, що погиб у битві з Черкесами. Смерть того чоловіка зробила на поета велике вражінє і спонукала його написати поему »Кавказ«.

Бальмен погіб як жертва московської захланности та неситости, випив до дна «з московської чаші московську отруту», а про те смерть його не збудила в Шевченка ненависти до його вбійців Черкесів. Навпаки, він бачить добре, що вони вбили його друга з konieczности, в оправданій обороні своєї свободи. Він стає навіть у один ряд із ними; адже ненависть до спільного ворога, темного царства, вяже його з ними сильним дружнім вузлом. Він називає тих убійців свого друга «лицарями великими, Богом незабутими», захочує їх до дальшої боротьби і прирікає їм остаточну побіду. Не вони винні смерті його друга, а темне царство, що силою погнало його до несправедливого бою. В тім явнім і горячим виступі на сторону напастованих Черкесів Шевченко зложив найкрасший доказ свого високого гуманного чуття, своєї любови до свободи й справедливости тим більше, що смерть щирого друга, який погіб із рук Черкесів, і природний із тої причини жаль не звернули його проти них, але зміцнили його ненависть до темного царства. О скільки-ж висше стоїть тут Шевченко від Пушкіна, який у поемі «Кавказській плѣнникъ» зовсім похваляє війну проти Черкесів зі становища величини та слави Росії, і кінчить свою поему гордими :

словами: »Смирись, Кавказ! Идетъ Ермо-  
 мовъ!« (генерал, що побідив Черкесів),  
 словами так бермірно далекими від сер-  
 дечних Шевченкових слів, як далека гра-  
 бівницька війна від сумирного братерства

## V.

Заворушила ся пустиня!  
 Мов із тісної домовини .  
 На той останній страшний суд  
 Мерці за правдою встають.

*Т. Шевченко.*

Ми бачили склад тої машини, що вер-  
 ховодить темним царством, бачили її ді-  
 ланє: на зверх розбої, грабованя та підпи-  
 ранє дикого автократізму; в нутрі неволя  
 темнота, бідність та деморалізація. Нема  
 в тім царстві місця для вільного, чесного  
 й розумного чоловіка. Йому приходить ся  
 мовчати й каменіти, та хиба надїяти ся.  
 Але чого й по кім надїяти ся, коли темне  
 царство мов те море землю криє, ба, зда-  
 ється, вже й небо зуймило і »Бога в шка-  
 тулу сховало«? Чого надїяти ся, коли, ба-  
 чить ся, світ на віки дошками забитий?  
 Та ні! »Не вмирає воля!« Коли не стане  
 живих, то й мерці встануть за правдою.  
 Але сего чуда зовсім навіть не потрібно.  
 Машина темного царства, на щастє люд-

ськості, так збудована, що швидше чи пізнійше мусить сама в собі зопсувати ся, сама власною силою розпасти ся. На той важкий, але неминучий процес історичного самовбійства вся надія чесних і розумних людей. Аби прискорити його, вони посвячують своє особисте щастє, свою кров і своє жите, бо знають, що се не марна жертва, що кожда кропелька їх крови заважить на вазі, поки не наповнить ся чарка добра, а неправда й неволя не полетить до гори.

Машина темного царства так і збудована, що мусить швидше чи пізнійше сама розпасти ся. Адже головні її пружини — несправедливість, деморалізація, облуда та самоволя, се не жадні закони природи, вічні та незмінні, се тільки часові недуги людськості, по яких мусить наступити й виздоровленє. При тім вони хоч і творять огнива одного ланцюха, хоч усі сковані з собою путами причин і наслідків, про те стоять ворожо проти себе й самі в собі з'їдають ся. Самоволя посунена до такої крайности, як у темнім царстві, не терпить обік себе нічого і змітає все, що могло би стати на заваді її необмеженому летови. Тим самим вона ізолює себе і позбавляє сама себе своєї підстави, підрубуює своє власне коріне. Деморалізація також

нищить свої власні сили. Облуда й несправедливість не здужають піддержати машини позбавленої головних своїх пружин і настане день по ночі темного царства, Розумієть ся, не без тяжких забурень, не без великих жертв!

Те саморуйнованє й показав нам Шевченко в кінцевім уступі »Сну«. Пани блюдолизи знов стоять смирно перед дверми царської спальні. »Аж ось і сам неначе з берлога ведмідь виліз, ледве-ледве переносить ноги. Та одутий, аж посинів: похмілля прокляте його мучило! Як крикне на самих пузатих, — всі пузаті до одного в землю провалились. Він вилупив баньки з лоба, і всі затрусилась, що остались. Мов скажений на менших гукає, — і ті в землю! Він до дрібних, — і ті пропадають. Він до челяді сунеть ся, — і челядь пропала. До москалів, — і москалі тільки застогнали, пішли в землю«. Катастрофа наступила. Її причини крім царського безпричинного крику ми й не бачимо, але власне той безпричинний крик дає нам поруку, що причиною катастрофи була та сама безмежна царська самоволя. Всі пропадають від царя, щезають із перед нього, покидають його. Він, необмежений самодержець, стоїть тепер справді сам серед необмеженого простору. Але тут і в нім са-

мім мусить наступити рішучий переворот. Тепер він мусить добачити, що сам без тих своїх рабів-блюдолизів, скованих із ним кайданами неволі й проклятя, що сам він без них ніщо, що разом із ними, з тими гидкими знарядями його самоволі щезла його сила. »Стоїть собі, голову понурив, сіромаха! Де-ж діла ся ведмежа натура? Мов кошенья, такий чудний«. І поет не може здержати себе, аби не зареготати ся над тою переминою. Цар відзиваєть ся окриком на той регіт, і на тім кінчить ся поема.

Але який же кінець темного царства? Що стало ся з царем-медведем?

Про кінець темного царства не може вже бути й сумніву, коли поет у остатнім уступі »Сну« розкусив найбільшу його загадку, всевладність царя. Відки пливе та всевладність? Чи з справдішньої сили самодержця? Зовсім ні. Його сила власне в тих, котрі в нім бачуть свою силу, в його рабах і знарядях. Без них він безсильний, без нього вони безсильні. Отже де-ж лежить їх спільна сила? Власне в тих путах, що сковують їх одних із другими. Вони сильні тим, що вони невільники й нелюди. А скоро і в їх серцях защемить людське почутє, збудить ся бажанє волі, тоді й страшна їх сила розвієть

ся, тоді настане кінець темного царства, не стане »ні влади ні кари«, розпочнеться нове царство, царство братолюбія між людьми.

Писано в Нагуєвичах у днях 10—25  
жовтня 1881.

---

Кабінет франкознавства  
АДУ ім. Лв. Франка,  
Либ. № 4056

THE UNIVERSITY OF CHICAGO  
LIBRARY  
1887

Того-ж автора вийшли від 1909 р.  
в різних місцях (Львові, Києві й Чернівцях)  
ось які твори оригінальні та перекладані:

Альнай і Сафав. З подобизною старинних портретів обоїх . . . . .	— К	40 с.
Амор і Пейхе Апудея . . . . .	— "	30 "
Анна Русина, королева Франції, (з французького). (Писання, т. II)	— "	80 "
Батьківщина і інші (7) оповідання . . . . .	— "	60 "
Вавилонські гимни . . . . .	— "	60 "
Ватерльо Віктора Гіго . . . . .	— "	20 "
Вибір поезій, зладжений А. Крушельницьким . . . . .	— "	60 "
В поті чола (7 оповід.), вибір А. Крушельницького . . . . .	— "	60 "
Давне й нове, поезії . . . . .	3 "	— "
Дантова друга любов . . . . .	— "	20 "
Зівяле листе, друге видане . . . . .	2 "	— "
Іван Вишенський . . . . .	— "	50 "
Байка Хмельницького, стаття М. Драгоманова з літературними та науковими причинками І. Франка . . . . .	1 "	— "
Каменярі, критичний розбір . . . . .	— "	20 "
Крайня північ Е. Єлачіча . . . . .	— "	30 "
Лео Микита, 4-е видане . . . . .	2 "	— "
Мільтон, Самсон Борець . . . . .	— "	80 "
Мойсей, 2-е вид. . . . .	— "	60 "
Молитва за верегів . . . . .	— "	20 "

№ 4103

5 коп.

8/11/1930

372 166

1830

Молода Україна (Писаня IV) . . . . .		
Найстарші пам'ятки німецької поезії . . . . .		
Нарис історії укр. літератури (Писаня V) . . . . .		
Панські жарти, поема, 4-е вид. . . . .		
Панцизняний хліб і інші (3) оповідань . . . . .		
Панщина в Галичині, 2-е вид. . . . .	1	— "
Петрії і Довбушуки, повість . . . . .	2	60 "
Пісня Дебори . . . . .	—	20 "
Право дитини Менандра . . . . .	—	20 "
Причта про сліпця і хромця . . . . .	—	20 "
Причинки до історії України-Руси (Писаня VI) . . . . .	2	— "
Пяницьке чудо в Корсуні . . . . .	—	40 "
Рутенці, 4 оповід. . . . .	—	40 "
Сімпозиан Плятона . . . . .	—	40 "
Спомини з еміграції А. Герцена . . . . .	—	20 "
Три святі грішниці . . . . .	—	80 "
Украдене щасте, драма, 3-е вид. . . . .	—	50 "
Українські поезії Афанасьєва Чужбинського . . . . .	—	60 "
Учитель, комедія, 2-е вид. . . . .	—	60 "
Фльорентійські ночі Г. Гайне (Писаня III) . . . . .	1	— "
Цар і аскет, поема . . . . .	—	60 "

**ГОЛОВНИЙ СКЛАД**  
у книгарні Наук. тов. ім. Шевченка,  
Львів, Ринок ч. 10.

Львів, 1930

№ 4103

5 коп.

8/11/1930